

Михайло Наєнко

ОЛЕСЬ ГОНЧАР І ЛІТЕРАТУРНЕ ЗАРУБІЖЖЯ

В одному з листів до Олесь Гончара український дипломат Віктор Батюк, який упродовж тривалого часу працював в ООН, навів такі слова відомого угорця Шандора Петефі: *«Гей, піснелюби, де ви в наш час? Міння пісні на набої»* (Листи до Олесь Гончара : у 2 кн. – Кн. 1. – К., 2016. – С. 534). Олесь Гончар на своїй життєвій стежі поєднував і пісні (творчість), і набої (як учасник війни з фашизмом). За життя він установив (якщо можна так сказати) два рекорди: був

нагороджений найбільшою (серед письменників) кількістю бойових нагород (два ордени і три медалі «За відвагу», які фронтовики прирівнювали до орденів), а його твори були перекладені на найбільше (з-поміж українських письменників ХХ століття) іноземних мов. У колишньому СРСР він посідав у цьому плані третє місце: після М. Шолохова (його твори перекладені щонайменше дев'яносто мовами) і після Ч. Айтматова, переклади творів якого існують

сімдесятьма мовами). В Олесь Гончара цей показник дорівнює шістдесяти семи. Щодо бойових нагород, то показове тут одне подання командира 222-го полку полковника Вербицького на нагороду Олесь Гончара орденом «Червоної зірки»: *«В бою с крупными силами пехоты и танков противника 17.02.1945 года в районе села Барт (Венгрия) гвардии сержант Гончар А. Т. проявил образцы подлинного мужества и храбрости. Под сильнейшим артиллерийским огнём противника лично доставлял мины на огневые позиции. Когда выбыл из строя командир 2-го расчёта, тов. Гончар стал у миномёта и метким огнём отразил 7 вражеских контратак, разбив 2 вражеских пулемёта и истребил свыше 15-ти гитлеровцев. За мужество и отвагу, проявленные в этом бою, гв. сержант Гончар А. Т. достоин правительственной награды – „Ордена Красной звезды”»* (див. сайт «Подвиг народа», <http://www.podvignaroda.mil.ru/?#tab=navHome>). Усі бойові відзнаки Олесь Гончар одержував, воюючи з гітлерівцями за межами тодішньої України й тодішнього СРСР. Переклади творів письменника, про що йтиметься далі, частково здійснювалися мовами народів колишнього СРСР, але й мовами літератур, далеких від СРСР: німецькою, англійською, іспанською, китайською та ін.

Про це вже існує певна література, дослідники не раз писали про географію поширення творів Олесь Гончара у світі, але ніхто в цю проблему не вникав з точки зору письменницького епістолярію. До виданих десять років тому «Листів» самого О. Гончара (К.: Український письменник, 2008. – 431 с.), позаминулого (2016-го) додалося двотомне видання листів до нього самого, ґрунтовно підготовлене Миколою Степаненком (К.: Сакцент Плюс, 2016. – 736 + 736 с.). В означену тему вони вносять щось дуже суттєве хоча б тому, що (як казав один класик) цікавішої літератури, ніж чужі листи, я ще не читав. Це сказано було ніби з гумором, але, як знаємо, в гуморі теж є певна дешифрація і гумору, і правди.

На так звану всесоюзну літературну арену одразу по війні (через два-три роки після неї) Олесь Гончар почав виходити після публікації перших частин трилогії «Прапороносці» (1947–1949). Трохи згодом цей роман з'явився мовами народів тодішнього СРСР, а також – тодішнього так званого соціалістичного табору: Болгарія, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Польща й ін. Російською його було перекладено одразу після публікацій українською, і у зв'язку з цим з'явилася навіть легенда такого змісту: як відомо, сталінський режим склав був програму виселення українців з України, бо вони, мовляв, вступили під час війни з фашистськими окупантами в колаборацію. Наказ про це за вказівкою Л. Кагановича готували Л. Берія і Г. Жуков (він існує за № 007//42 від 22 червня 1944 р.). Тим часом тодішній «вождь» СРСР Сталін (ходили чутки), прочитавши Гончареві «Прапороносці», сказав: *«У меня к Украине вопросов нет»*. Чи правда це, чи ні, – сказати

важко, але розпочата в 1946–1947 роках депортація українців до Сибіру та іншого Зауралля (переважно із західноукраїнських земель) раптово була припинена. А трилогія «Прапороносці» українською та іноземними мовами виходила ще за життя автора 150 разів (див.: <https://uk.wikipedia.org/wiki>). Першою після російської була тут мова чеська. Нею перекладено (крім «Прапороносців») також усі інші романи Олесь Гончара. 5 лютого 1948 року чеський письменник Рудольф Гулка листовно повідомляв Гончареві, що перекладені ним «Прапороносці» будуть видані у празькому видавництві «Свобода». Слідом за чехами найактивніше Гончареві твори перекладали словаки й угорці. Спрацьовував при цьому, мабуть, територіальний принцип: адже події і «Прапороносців», і деяких повоєнних новел письменника дуже часто відбувалися на території Чехії, Словаччини, Угорщини, через які письменнику доводилося проходити з боями. В одному з листів до Будапештської бібліотеки імені Максима Горького О. Гончар повідомляв: *«Брав участь у форсуванні Тиси, в боях за визволення Будапешта, Терекентміклоша та інших міст. Додому повернувся з Балатонфюрела. Від тих часів зріднився з вашою землею, досі зберігаю в душі образ вашого народу»* (Кн. 2. – С. 141). Зрештою, й назви частин «Прапороносців» свідчать про це ж саме: «Альпи», «Голубий Дунай», «Злата Прага» – усі ці топоніми взято із зарубіжних щодо України територій. Але трилогія (та близькі тематикою новели «Модри Камень», «Весна за Моравою», «Ілонка», «Гори співають» та ін.) приваблювали до себе і перекладачів, і читачів також своїм суто художнім наповненням. За них усіх чи не найточніше висловилися латиські письменники Ян Судрабалк і Мірза Кемпе в листах від 10–12 серпня 1963 р. Перший писав, що у творчості Гончара його захоплюють поетичність, піднесеність, глибокі почуття і сонячність, які поєднані з правдивістю, точністю описів, рівномірним розподілом у письмі світла й тіні. Друга (Мірза Кемпе) дякувала Гончареві за ласкаву серйозність та чистоту душі героїв творів, які під пером письменника набувають чогось невідгубного й неповторного. Особливо – в новелі письменника «Модри Камень». *«Я рада, – писала Мірза Кемпе про персонажів новели, – що в цьому чорному світі живуть такі світлі люди»* (Кн. 1. – С. 168–173).

Орієнтація Олесь Гончара на світло в людях була невід'ємною рисою його естетики, і це в багатьох випадках ставало притягальною силою для перекладачів усіх пізніших (після творів воєнної тематики) романів, новел і повістей письменника. Меншою мірою це стосувалося творів, написаних Гончарем у п'ятдесятих роках ХХ ст., коли запанувала в літературі нав'язана ідеологічними чинниками «безконфліктність» у радянській творчості та тим явищем, яке буде назване «лакуванням дійсності». Певною мірою воно торкнулося й Олесь Гончара, хоча до написаних тоді його творів зарубіжний інте-

рес усе-таки не зникав. Перекладалося іншими мовами, зокрема, оповідання «Соняшники» (1950), а повість «Щоб світився вогник» (1954) стала навіть основою для створення балету. Ленінградський автор Юрій Слонімський у березні 1955 року повідомляв Гончареві, що академічний оперний театр імені Скрґія Кірова доручив йому написати сценарій балету «Свети огонёк». На використання сюжету повісті для такого сценічного дійства просив дозволу в письменника і директор цього театру Георгій Орлов (Листи до Олесь Гончара. – Кн. 1. – С. 104–105).

У 1950-х роках значним художнім досягненням Олесь Гончара стала романна дилогія «Таврія» (1952) і «Перекоп» (1957). Кількість перекладів цих романів іншими мовами не дуже значна, але примітно, що інтерес до них доволі швидко вийшов за межі слов'янського світу. Зокрема, французький журнал «La littérature soviétique» уже 1958 р. пропонував своєму читачеві роман «Перекоп» як другу (після «Таврії») частину історико-революційної дилогії письменника. Варто зазначити, що для її створення письменник по-своєму зріднився з українським півднем та з нині, на жаль, окупованим Кримом. У листі письменника до Ялтинського історичного музею в червні 1990 року Олесь Гончар писав: *«Вперше побував у Ялті, коли працював над романами „Таврія” і „Перекоп”; в Ялтинському будинку творчості працював над „Тронкою” і оповіданнями з циклу „Південь”. Місто Ваше дороге мені іменами насамперед Лесі Українки, Чехова, а також славного українського поета Степана Руданського... Крим подарував нам багато чудових друзів... Надсилаю Вам, крім книг, і кілька фотографій»* (Гончар О. Листи. – К., 2008. – С. 321). Поширенню «Таврії» і «Перекопу» за кордоном, зокрема – в осередках української діаспори, до певної міри зашкодила рецензія на «Таврію» Юрія Шевельова-Шереха. Він перед війною навчав студента Олесь Гончара в харківських технікумі журналістики та в університеті, були вони між собою майже дружні (якщо можна так сказати про вчителя й учня), а коли вчитель на другому етапі війни емігрував за кордон, то його ставлення до учня дуже суттєво помінялося. Рецензуючи «Таврію» в газеті «Нові дні» (1954), він писав: *«Мають рацію ті, хто скаже, що роман Гончара – подвиг. Але матимуть рацію і ті, хто скаже, що він – злочин... Не сказати, здобутки чи втрати перетягнуть?»* Чому в Юрія Шевельова-Шереха з'явився такий подвійний стандарт у «прочитанні» роману «Таврія», почасти можна зрозуміти з Гончарової «Невигаданої новели життя». Ідеться в ній про те, що коли на початку війни Олесь Гончар потрапив у полон і перебував у фашистському концтаборі на Холодній горі в Харкові, а Юрій Шевельов тоді ж почав співпрацю з фашистською владою в окупованому Харкові, то Гончар звернувся до нього за порятунком (за допомогою записки, переданої на ім'я Шевельова «народною поштою»), то вчитель на неї не зреагував і, можливо, затаїв до

свого учня якусь неприязнь. Тому і з'явилася та рецензія на «Таврію», про яку, не виключено, вчитель потім шкодував. Такий висновок напрошується після оприявлення ситуації, коли через сорок років Олесь Гончар запросив свого вчителя до себе в гості в Києві і звернув увагу, що, почувши про ту записку, яку Шевельов (за його словами) нібито не отримував, на його блідому обличчі з'явився підозрілий рум'янець. *«І тоді я цілком упевнився, – писав Олесь Гончар, – інтуїція мені підказувала, епістолу мою він тоді таки прочитав. „Народна пошта” спрацювала надійно, не підвела»* (Гончар. Катарсис. – К.: Український світ, 2000. – С. 135). Ця колізія, проте, має вигляд майже художній, із різними припущеннями й неоднозначностями, а от те, що Юрій Шевельов таки дезорієнтував зарубіжного (діаспорного) читача своєю тенденційною рецензією на Гончареву «Таврію» 1954 року, залишається dokonаним фактом...

Болючим для Олесь Гончара завжди було питання української колись Кубані. Пам'ятали про письменника й самі кубанці, в душах яких (загарбаних чужою для них Росією) український корінь тримався навіть у найбільш реакційні часи – в період валуєвських та емських циркулярів (60–70-ті роки ХІХ ст., у роки т. з. імперіалістичної війни 1914–1917 рр. та ін.). Вільніше стало про це говорити після розпаду імперії зла – Радянського Союзу. 1992 року кубанський історик-краєзнавець Микола Веленгурин листовно звернувся до Олесь Гончара з питанням, а що він знає про Кубань і тамтешніх діячів культури? Відповідь була розлогою і душевною. Знав він (Гончар) Кубань ще з дитинства як край, де вимушено опинилися запорожці (після ліквідації імператрицею Катериною ІІ Запорозької Січі). Пізніше (продовжив письменник) про Кубань він дізнався значно більше, а особливо, коли відвідав саму Кубань і Краснодарський історичний музей. Цей музей – одна з найбагатших перлин кубанської (по суті – української) історії: *«...Недарма його так цінували і Репін, і його друг, наш знаменитий Яворницький»*. Мені відомі, писав далі Гончар, книги про Кубань Капельгородського та Добровольського. Кубань також дала багатьох діячів суто української культури: *«Скажімо, у США живе видатний український письменник Василь Барка* (Гончар 1992 року, мабуть, не знав, що Василь Барка – справжнє прізвище Очерет – перебував на Кубані вимушено і там друкував свої перші твори, а походив він із села Березоточа Лубенського району Полтавської області; закінчував Василь Очерет духовне училище в Лубнах, а містилося воно в приміщенні, яке пізніше належало Лубенському сільськогосподарському технікуму, де навчався навіть смертний Аз. – М. Н.), *в Австралії Дмитро Чуб-Нитченко, який у 20-х роках також жив на Кубані... Детальніше про зв'язки України з Кубанню міг би Вам повідомити Віталій Крикуненко, молодий літератор (він працює в Москві, у Спілці письменників), який досліджує цю проблему... Ти-*

шать нас ознаки відродження українського життя на Кубані. Кубанський хор на Україні мав усіх тріумфальний... Думаю, що це тільки початок» (Гончар О. Листи. – С. 342–343). На жаль (це вже я кажу від себе), той початок був початком кінця; Росія, ставши на шлях агресії щодо України в 2014 р., перекрила кисень для розвитку наших дружніх зв'язків із Кубанню. Майже припинив дослідження цієї проблеми і згаданий Олесем Гончарем Віталій Крикуненко. А на початку 90-х років ХХ ст. він листовно повідомляв О. Гончару, що весь поринув у вивчення слідів української літератури в різних регіонах Росії, а 22 жовтня 1990 р., зокрема, писав: «...Я працюю над це й досі „закритою темою“ – українська література 20–30-х років на території РРФСР (вступні зауваги до розлогої своєї розвідки подав у „Літературній Україні“ (стаття „Міст до Атлантиди“)). Так от, там, у спецсховах московських, відкрилася мені й така причина загибелі нашої духовної Атлантиди – на Кубані та в Нижньому Поволжі, де виходили українські книги та журнали (і то не по одному), і в Москві, де діяло українське книжкове видавництво „СІМ“ – причина та: замало уваги, доброзичливості і підтримки з боку республіки, України. Зараз картина інша, я був на „Золотому гомоні“ і бачив, якою любов'ю оточені були українські поети з Риги і Хабаровська, Москви та Ленінграда... Та прикро, що сьогодні майже ніхто вже не знає імен Гриця Коляди, Вол. Гадзінського, О. Кирія, Ом. Розумієнка, Ів. Дорожнього, Вас. Очерета та ще багатьох інших, що творили українську літературу, видавали українські журнали та книжки в Ростові-на-Дону, у Краснодарі, в Москві, Саратові. „Куди воно ділось, відкіля взялось“ – на ці запитання й пробую відповісти в своїй розвідці. Помалу також укладаю нову поетичну книжку. Що ж до спілчанських справ, то вони тут, у Москві, як Ви, певно, відчуваєте, складні.

Невдовзі, у двадцятих числах листопада, має відбутися пленум, де йтиметься про долю спілчанських видань. Взагалі ж, перспективи якісь невизначні... Починав я писати на Україні й по-українськи, і скільки живу, не втрачав цього відчуття – невід'ємності своєї від рідного слова. Та й служба моя московська – теж для України. Не без гордоців (скромних) записую в свій актив організовані мною всесоюзний рейд поезії по Дніпру „Чорнобиль-Одеса“ (1986), поїздки великої групи українських письменників (вперше за 100! років) на Зелений Клин, Дні української книги в Москві та ін. Тож відважуся...

Пересилає Вам вітання Ів. Федотович Карабутенко...» (Листи до Олеса Гончара. Кн. 2. – С. 258–259).

Доречно сказати, що Іван Карабутенко, працюючи протягом тривалого часу в московському журналі «Дружба народів», був своєрідним містком, який пов'язував Олеса Гончара з російськими письменниками. На окрему згадку тут заслуговують, принаймні, Михайло Шолохов, Михайло Алексєєв, Федір Абрамов, Євген Євтушенко й ін. М. Алексєєв

(як спецкор фронтової газети «За Родину») уперше опублікував у цій газеті добірку віршів солдата Олеса Гончара і після того підтримував із ним найтепліші стосунки. Коли почала публікуватися трилогія «Прапороносці», він написав Гончареві дружнього листа з таким змістом: «Сегодня прочёл в „Литературной газете“ отрывок из Вашей повести „Альпы“ и там же видел Ваш снимок. Спешу поздравить с большой удачей. Ты просто молодчина. Многие герои повести мне лично знакомы. Например, с майором Воронцовым я служил вместе ещё под Сталинградом.

Если мне не изменяет память, он погиб в Венгрии, так же, как и Худжоль. Только Воронцов раньше.

Чтобы Вам было понятно, кто пишет, сообщая о себе. Я – капитан Алексєєв. Когда-то работал заместителем редактора „Советского богатыря“, затем – спецкором армейской газеты „За Родину“, с декабря 1945 года и по сей день нахожусь в Вене, работаю в газете Центральной группы войск „За честь Родины“. Вас я, конечно, хорошо знал по 72-й дивизии. Кстати, не знаете ли Вы, где она сейчас находится и не можете ли мне сообщить адреса Юрия Кузеса и Андрея Дубинского? Мне бы хотелось также прочесть Вашу книгу, но жаль, что не скоро её смогу достать» (Листи до Гончара. – Кн. 1. – С. 25). Про те, що книгу (першу частину «Прапороносців») М. Алексєєв прочитав десь через півроку, він повідомив у листі до письменника від 5 липня 1947 р. Повідомив також, що написав на неї невеличку рецензію і що «в нашій групі військ роман быстро полюбили. И на днях мы даём разговор с обсуждением романа Вашими читателями – с солдатами и офицерами» (Там само. – С. 34). Збереглося ще кілька дружніх листів М. Алексєєва до О. Гончара, а його особисто мені вдалося побачити й почути на 50-літньому ювілеї О. Гончара, де автор «Прапороносців» (а тоді вже й «Собору») виступив із гострим словом, котре пролежало в застінках КДБ чверть століття. Причиною була думка з того слова про те, що слід робити з «маленькими отими вельзевулами, навіть до літератури причетними, які часом це й зараз ночами, при чадінні культівських каганців, пробують озлоблено клепати старі-старі ярлики для нових наших творів... Ярлики, – а, кажуть, є охочі начепити їх і на „Собор“, – ніякі вульгаризації сьогодні вже не спроможні збити з пантелику нашого мислячого, вдумливого читача» (Гончар О. Чим живемо // На шляхах до українського Відродження. – К.: Український письменник, 1991. – С. 11). Подібну думку, між іншим, Олес Гончар висловив і на IV з'їзді письменників СРСР (1967), говорячи, що оті вельзевули, а в ширшому розумінні – радянські цензори-невидимки, своїм утручанням у творчий процес зводять нанівець таке поняття, як «свобода слова». М. Шолохов тоді заперечив Гончареві, наголосивши, що абсолютної свободи ніколи не може бути і по-

слався при цьому на якусь браваду з цього приводу «самого» Леніна. О. Гончар записав після того з'їзду в «Щоденниках» таке: «Шолохов виступив гидко, бо вигороджував цензуру» (Гончар О. Щоденники. – К., 2003. – Т. 1. – С. 422). Хоч із Шолоховим як письменником, а не полемістом на з'їздах він підтримував загалом мирні стосунки; бував у його станиці Вешенській на відзначенні одного з ювілеїв автора «Піднятої цілини», а потрапив був у немилість до всіляких «вельзевулів» за те, що виступав на тому ювілеї українською мовою. Цим самим О. Гончар нагадав М. Шолохову, що в його роду є українське коріння і мову свого кореня він міг розуміти. «Вельзевули» ж, тим часом, запримітили у вчинку О. Гончара ледве чи не націоналістичний присмак, не зваживши, що захід із приводу ювілею М. Шолохова мав у певному розумінні приватний характер. Коли ж ішлося про заходи офіційні, то О. Гончар виступав на них мовою російською і виходило це в нього, мабуть, добре. Про що, наприклад, свідчить одне міркування із цього приводу Євгена Євтушенка. У листопаді 1979 року після виступу О. Гончара на письменницькому з'їзді в Москві він передав йому таку записку: «Дорогой Олесь! Какое у тебя было чудесное лирическое начало, как всё лишнее отшлепулось, и как Ваша речь стала мудрой, грамотной.

Я следил за глазами в зале – все слушали тебя очень внимательно. Короче говоря, вот что такое глаз мастера-прозаика на лист бумаги.

Поздравляю от души. И произнёс ты речь прекрасно. Это я как „актёр” оценил» (Листи до Олесь Гончара. Кн. 1. – С. 412).

У підтексті цієї записки Є. Євтушенка звучало, звичайно, захоплення насамперед творами О. Гончара, які з роками ставали дедалі відомішими у ближчому й дальшому зарубіжжі. Найбільшого резонансу серед них на другому етапі творчості набули романи письменника «Людина і зброя» (1960), «Тронка» (1963), «Собор» (1968) і «Твоя зоря» (1980). На прохання латвійської перекладачки Галини Карклінь назвати основні мови перекладу його творів за рубезжем О. Гончар повідомив: латиською перекладено повість «Бригантіна» (1972, перекладач Вітаускас Пентк'явічус), а «Твоя зоря», крім російської, перекладена також англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською та угорською мовами (Гончар О. Листи. – С. 226). Гончарева «географія», отже, охопила практично обидві земні півкулі. Листування письменника доводить, що новими своїми творами він ще виразніше утвердив своє неповторне художнє обличчя. Характеристику йому давали різні зарубіжні автори, серед яких показовими можуть бути два. Бенгальський (Індія) перекладач «Твої зорі» писав, наприклад, що цей роман приніс йому більшу естетичну насолоду, ніж інші твори автора, хоча його особисте життя на берегах Гангу бачиться йому не в такому рожевому світлі, «як того хотілося б містеру Гончару» (Листи до Олесь Гончара. – Кн. 1. – С. 718). Малася

на увазі його, Гончарева, залюбленість у світлі сторони життя, які для індійського письменника видавалися трохи перебільшеними. Натомість Єгор Ісаєв – ровесник Гончара з окупантської щодо нас сьогодні Москви – захоплювався саме цією особливістю Гончаревого художнього письма. «Он – весь в зарницах, твой роман, – писал Е. Исаев про роман «Людина і зброя». – *Весь ночной и знойный. В нём много крови, много боли, много смерти. И всё равно свет, свет юности и чистоты, свет правды – покрывает всё. Это – редкий роман. Редкий на всю нашу и мировую литературу. А какое у тебя трагическое, думающее небо в этом романе! Да и вообще – атмосфера слова, небо над полем романа, повести, рассказа для тебя вещь первостепенная. Ты как высокий бор за рекой, без эха не можешь...»* (Листи до Олесь Гончара. – Кн. 1. – С. 422). Ці слова Є. Ісаєва Олесь Гончар прокоментував у своїх «Щоденниках»: «Жоден із критиків цього не помітив. Ні, найкраще розуміється на літературі все-таки той, хто її творить» (Олесь Гончар. Щоденники. – Т. 2. – К., 2003. – С. 399).

«Людина і зброя» і «Твоя зоря» безперешкодно дійшли в перекладах майже до всіх європейських літератур. Зате із «Собором» трапились перипетії, що «розтягнулися» майже на 20 років. Їх більш-менш повно описано в книжці Віталія Коваля «„Собор” і навколо собору» (К., 1989. – 272 с.). Але деяка інформація із цього приводу протягом тривалого часу зохвана була саме в листуванні Олесь Гончара. Зокрема – про рух роману до зарубіжного читача. Після того, коли 1968 року компартійна цензура пустила роман під ніж, про нього тривалий час не можна було згадувати в жодній публікації про письменника. Я це відчув особисто 1980 року, коли О. Гончар один із збережених примірників роману якось насторожено, але несхитно, таки подарував мені. Сказавши при цьому, що йому пропонували відредувати твір «у бік соцреалізму», але він стояв на своєму: «...*Не бачу в цьому потреби*» (Олесь Гончар. Листи. – С. 119). Надто, що письменник уважав твір своєрідним продовженням проблематики, висвітлюваної ним у попередніх романах. Про це він відверто написав у відповідях на анкету чеської газети «Нове життя» 20 лютого 1968 р.: «*Роман „Собор” вважаю природним розвитком написаного раніше... Дуже важливим мені здається, щоби перед могуттям техніки людина не здрібнилась, щоби дух людський не занепав... В новому суспільстві люди все більше повинні ставати людьми*» (Олесь Гончар. Листи. – С. 117). Коли 1986 року вийшла моя книжка «П'ятиліття українського роману», я звернувся до автора «Собору» з листом, щоб порушити питання про перевидання його. Усна відповідь була короткою: «*Квапитись не будемо*». Тим часом у Польщі роман вийшов 1971 року, коли в Україні заборонна анафема над ним висіла протягом уже трьох років (перекладач Казимір Трухановський, ініціатор видання Стефан Козак, рецензент після виходу його – Ярослав Іваш-

кевич). У тодішньому СРСР знято анафему з роману аж у часи т. зв. горбачовської перестройки, 1987 року. Саме тоді в журналі «Дружба народів» і всесоюзній «Роман-газеті» був опублікований його переклад Ізідіою Новосельцевою, який пролежав у згаданій «Дружбе...» рівно 18 років. Через два роки (1989) словацький професор Михайло Роман повідомив письменнику, що вийшов він і в Братиславському видавництві «Sloven. Spisovatel», а рецензію на нього згаданий професор опублікував у словацькій газеті «Правда» (Листи до Олесея Гончара. – Кн. 2. – С. 224). Відгукнулися про повернення «Собору» в літературу білоруський письменник Ніл Гілевич, російські Юрій Бондарев і Валентин Распутін, вітальну телеграму з Москви його автору прислав великий вокаліст і українець ХХ століття Іван Козловський. Невдовзі роман з'явиться в перекладі болгарською мовою (перекладачка Пенка Кинева), китайською (в перекладі Тан Миньжєня і Цян Мені), тамільською в Індії (перекладач Нагуркані Шеріф) тощо.

Поки над «Собором» вовтузились ідеологічні хмари, деякі науковці пробували проникнути в художню сутність його і знайти йому місце в контексті іноземних літератур. Показове тут міркування академіка Д. Затонського, свідком якого я став випадково в академічному Інституті літератури імені Тараса Шевченка. Зайшлося про епізод із роману, в якому Вірунька (один із персонажів його) згадує своє дитинство і бій над Дніпром, у якому загинув і її батько. На тому місці, де ще вчора тренувалися солдати і її батько, вона побачила лиш темні цятки – солдати ж були навіть не у військовій формі, а у своїх домашніх піджаках. Д. Затонський говорив приблизно так: *«Весь „Собор“ Гончар міг би й не писати, а лиш оцей епізод з темними цятками на зеленому тлі, в яких узагальнено відбилася безгомінна країна смерті. Країна, в якій людина перетворюється на гарматне м'ясо, на тягло історії... З таким епізодом можна впевнено почуватися в будь-якій світовій літературі... Ремарк, Хемінгуей, Маркес».*

Коли вийшла «Твоя зоря» О. Гончара, зарубіжну типологію їй почали шукати не тільки «чисті» літературознавці. Шкільна вчителька англійської літератури зі США Марселла повідомила автору, що англійською мовою цей роман переклала дуже фахова перекладачка Хілда Перхем. Друга частина роману, продовжила вчителька, написана дуже сильно, не втративши при цьому ні краплі ліризму першої. «Для сучасного світу підняті в цьому романі проблеми мають вирішальне значення. Його слід обговорювати і якнайгрунтовніше» (Листи до Олесея Гончара. – Кн. 2. – С. 719). Латиська письменниця Галина-Інга Карклінь читала «Твою зорю» тричі – українською, російською і латиською мовами. «Кожного разу роман сприймався інакше; хоча сюжетна лінія твору збережена повністю, але в кожній книзі свій колорит – то наблизений, то віддалений від автора – як від палаючого каміня... Романи Гончара

всіма мовами світу – це невід'ємний шмат нашої епохи... і тієї особливої поезії образу, яка йде від української душі – щедрої, доброї, по-народному співучої, чутливої і легко ранимої» (Листи до Олесея Гончара. – Кн. 2. – С. 71). Академік Д. Затонський і письменник Володимир Кисельов 28 червня 1981 року надіслали Олесею Гончару свою статтю (опублікована в «Літературній Україні» того ж року 20 жовтня), у якій роман «Твоя зоря» компаративно зіставлявся з романами австрійського письменника Петера Хандке («Короткий лист до довгого прощання») і швейцарського Макса Фриша («Монток»). Вони знайшли певну подібність цих романів у відтвореному в них американському мотиві дороги, але найбільш характерне для творів полягає у своєрідній залежності їх (особливо – роману Гончара) від гоголівського типу художнього мислення. *«Це й зрозуміло, – пишуть Д. Затонський і В. Кисельов, – бо творчість як Гоголя, так і нашого сучасника Гончара, мала своїм джерелом ту ж саму, а саме – пісенну інтонацію. Ось як звучить вона в „Твоїй зорі“:*

Забілили сніги,

Ой та забілили білі!..

І, здається, на всі чотири сторони світу не було зараз ніде такої далечі, куди б не долинули ці здружені горем жіночі голоси, що так і били пристрасною й тугою з-під стенової самотньої сюрти» (Листи до Олесея Гончара. – Кн. 2. – С. 706–707).

Важливо зауважити, що з гоголівською стихією пов'язували свій магічний тип художнього мислення також лагіноамериканські письменники школи Маркеса, Астуриаса, Льоси й ін. «Світова література», як стає зрозумілим, є поняттям не механічним, а формозмістовим; воно містить у собі людинознавчий фермент, відтворений художниками, сказати б, однієї групи крові. Визначальний складник у ній – кров українського генія Гоголя, без якого Гончара (і згаданих вище письменників) уявити навряд чи можливо...

Коли через майже двадцять років замовчування Гончарів «Собор» вийшов у перекладі російською мовою, він передав мені його з таким написом: *«Михайлові Наєнку, вітаючи з перемогою!»* Цієї перемоги письменник чекав із великою травмою в душі. Але у творчості, у мистецтві остаточна перемога не здобувається ніколи. Торуючи шлях до національного і зарубіжного читача, Олесь Гончар наштовхувався на безліч перешкод, які долати доводилося по-різному. У 1991–1992 роках він номінувався на Нобелівську премію. Той бар'єр тоді залишився неподоланим. 1995 року я одержав був запрошення від Нобелівського комітету запропонувати когось з українських письменників у Нобелівські лауреати і почав був готувати матеріали про Гончарів «Собор». Смерть письменника в липні того року призупинила ту роботу, бо ж Нобелівська премія присуджується тільки живим авторам. За рік перед цим Олесь Гончар написав у Філадельфію (США) лист студенту Стефану Патриляку з подякою, що той узявся написати магістерську ро-

боту про Україну у світлі творчості автора «Собору» («Гончар О. Листи. – С. 392–393). А порадиником студентові у виборі такої теми для магістерської роботи був відомий професор-україніст із Філадельфії Леонід Рудницький. У листі до нього як голови НТШ від 5 липня 1992 року Олесь Гончар дякував за те, що його (Гончара) кероване Рудницьким товариство (НТШ) буде висувати в кандидати на Нобелівську премію миру. Це, писав письменник, буде певна компенсація йому як «потерпілому торік від суворих шведів» (Гончар О. Листи. – С. 352).

В одному з листів до О. Гончара згадуваний дипломат В. Батюк цитує слова Гарсія Маркеса про те, що дуже важливим фактором, який гальмує прогрес людства, є «погана література... Я певен, – писав знаменитий колумбієць, – що революційний обов'язок письменника – писати добре» (Листи до Олесь Гончара. Кн. 1. – С. 537). Про те, що писати треба добре, Гончар знав завжди. Як знав і про те, в ім'я чого треба писати добре. Два факти з його життєво-творчої біографії тут видаються мені дуже промовистими. Перший: виступаючи на відкритті Конгресу української інтелігенції України 14 вересня 1991 р., він говорив: «Саме життя велить нам шукати дійових контактів із Заходом, глибшого порозуміння з інтелектуальними силами європейських країн. Досі Україна для них була справді „terra incognita“, загадкова земля в центрі континенту, нею мало цікавились, небагато хто там знав, яке зло чинилося на цій благодатній землі. На Заході й досі існує так званий „синдром Бернарда Шоу“, якого під час зустрічі в Кремлі „батько вусатий“ зумів так зачарувати, що знаменитий драматург, повіривши в усі його небезпечні, роками збивав з пантелику європейську громадськість» (Гончар. О. Чим живемо... – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 379). Ішлося про те, що класик світової драматургії (після двогодинної розмови зі Сталіним) запевняв потім Європу і світ, що ніякого голоду в СРСР немає, бо він у тому есеєрі з'їв найсмачніший за все життя обід. Якихось санкцій до Бернарда Шоу Олесь Гончар не вживав, але показовий сам факт несхиляння його перед найбільшими літературними авторитетами, коли йшлося про речі дуже принципові. Щодо другого факту, який хочу згадати, то у фіналі його Олесь Гончар таки вдався й до санкцій. У листі до доктора Саварина з Едмонтонського університету 12 вересня 1993 року він писав про український оргкомітет, який «ставить зараз питання про те, щоб організаторів голодомору (1932–1933 років. – М. Н.) судив міжнародний трибунал, подібний до Нюрнберзького... Міжнародний трибунал... мав би затаврувати довічним прокляттям сталінську камарилью, а може, навіть і Максима Горького, який, маючи від Софії Короленко (дочки письменника Володимира Короленка. – М. Н.) свідчення про винищення голодом української нації, про вимирання від голоду тисяч і тисяч безпритульних дітей у Полтаві та інших містах, все ж свідомо дезорієнтував західну інтелігенцію; на запит Ромена

Роллана цинічно відповідав, що ніякого голоду в країні нема» (Гончар О. Листи. – С. 375). Про цей факт Олесь Гончар розповів мені особисто в такій формі: Ромен Роллан нібито звернувся до Максима Горького із пропозицією, аби європейські літератори зібрали кошти для допомоги голодуючій Україні. А Горький ото й промимрив, що ніякого голоду в Україні нема. Олесь Гончар (за його словами), коли дізнався про такий цинізм «буревестника революції», викинув зі своєї бібліотеки шістнадцятитомне зібрання його творів українською мовою в бак для сміття, який стояв у дворі будинку «Роліт», де мешкав письменник... Це, можливо, не найкращий учинок, але він певною мірою відповідає на питання, що означає «добре писати» і якою має бути позиція письменника в ставленні до завдань літератури і в ставленні до драматичних віх у житті людини, в житті планети.

...Олесь Гончар кілька разів бував у Японії. Зустрічався там із письменниками й іншими діячами культури. І залишив у «Щоденниках» такий запис: «Ніде так не відчутний вітер майбутнього, як тут, на Японських островах. Люди цієї країни вже діловито й упевнено зазирають у третє тисячоліття. І це – після Хіросіми» (Гончар О. Щоденники. – Т. 2. – С. 158). Куди зазирають «наші» достойники після «нашого» Чорнобиля – шкода навіть говорити. Олесь Гончар передвіщав його в повісті «Чорний яр» і водночас показав, «про що» вони думають, коли викопують для людей отакі чорні яри...

Майбутнє – чи не найбільш трепетне питання, яке постійно турбувало письменника. «Твоїм будучим душою я тривожу», – сказав би він словами із Франкового «Мойсея», навчальну роботу про якого майбутній письменник писав іще студентом. А яким воно має бути в кожній людині і про що вона найбільше мусить турбуватися, за всіх сказав, мабуть, начальник полігону – персонаж Гончаревої «Тронки» Уралов: «Чи так жив? Чи так ти живеш? Чи так усі ви, люди, живете?» (Гончар О. Твори в шести томах. – Т. 5. – К., 1979. – С. 245). Замислюючись над такими питаннями, тому-то письменник здобував із роками дедалі ширшу аудиторію читачів не лише у своєму (українському) домі, а й далеко за його межами. Про це він думав завжди і вважав, що вся українська література лише тоді буде повноцінною, коли розвиватиметься в річищі світової літератури. У доповіді на V з'їзді письменників України (1966) він, зокрема, говорив: «...Мистець не може покластись лише на свою інтуїцію, на те, що вона все йому підкаже. Треба не ізолюватись, треба знати, чим жило й живе мистецтво в цілому. Нам треба знати і Лорку, і Антонича, і Елюара, не повинен бути обійденим ні Бунін, ні Винниченко, нам потрібен увесь попередній досвід. Від того, що ми видали Кафку, нічого страшного не сталося, лиш поменшало на одну сенсаційну загадку... Літератора цікавлять різні вияви інтелекту, в тому числі не зайвим йому буде знати й теорію Зігмунда Фрейда, який, вважається, відкрив надра підсвідомості... Повз

увагу наших митців, звичайно ж, не можуть пройти ті шукання, які виявилися в драматургії Бертольда Брехта, або в незвичайній побудові роману Андайка „Кентавр”, або в експериментах бразильської школи так званого „міфологічного реалізму”, школи, яка останнім часом – можливо, згадавши Гоголя – посилено звертається до народної міфології, до художніх джерел фольклору... Йдеться про ті живлющі народні першоджерела, з яких поставали в світовій літературі образи Прометей, Демона, Уленшпигеля, Фауста й образи „Лісової пісні”... Ми виходимо з того, що література мусить одухотворювати людину, додавати їй сил... Шон О'Кейсі, цей славетний ірландець, що, до речі, був другом і нашої, української, літератури, полемізуючи з Кафкою, Беккетом, Іонеску, Еліотом, з „цілою галактикою темних зірок, від яких тьмяніє небо людства”, віддаючи належне їхнім витонченим талантам, казав, однак, що „ніхто з них не підходить для тих, хто переживає Весну життя, не підходить для молоді, яка бачить у прийдешньому великі звершення, як бачу їх і я, хоча я старий і голова моя біла. Нашому світу властива велич, а життю – надія” (Гончар О. Чим живемо... – С. 39–40).

Це була порада, висловлена нібито письменникам усієї України, але насамперед – собі: бути дома, але й у світі; писати для свого, але й для всепланетного читача. Перекладені шістдесятма сімома мовами твори Олеся Гончара свідчать, що таку настанову він виконував із гідністю.

Якби він досі був живим, то ми б обов'язково побачили його на майдані під час Революції Гідності у 2013–2014 роках. Як бачили його на майдані серед голодуючих студентів, які вершили Революцію на граніті в 1990 році. Тоді ж письменник подав заяву про вихід із комуністичної партії, у яку вступав на фронті, перед боєм, що міг бути останнім. Писав заяву про вихід із політичної структури, але

думав насамперед про літературу, про її місію у зближенні народів. За рік перед цим, 1989 р., у Португалії виходила його молодіжна, як він казав, трилогія «Прапороносці». У зверненні до португальських читачів письменник говорив: «...Хотілось би, щоб ми краще знали один одного, більше перекладали своїми національними мовами і нашу класику, і твори сучасних авторів. Мабуть, ніщо, крім мистецтва і літератури, не здатне з такою емоційною силою зближувати народи, відкривати їм душі один одного, являючи їх у найбільш істинному, справді глибинному. Саме в цьому вбачається мені унікальна гу-

маністична місія художньої творчості митця» (Гончар О. Чим живемо... – С. 305). Так думав автор «Прапороносців», коли тільки-но повернувся з війни, і так думав за кілька років перед відходом у вічність, пропонуючи роман європейському читачеві. А наші сучасні достойники від освіти і влади викреслили «Прапороносців» і зі шкільної, і з вишівської програми. Але це – тема для іншої розмови.

